

поразки прослідкувалась остаточно секуляризація церковного землеволодіння.

За царським указом у повсталих священнослужителів були конфісковані маєтки, частина католицьких монастирів і костелів була перетворена у православні релігійні заклади. Що, власне, призвело до певної анархії серед духовенства відносно селян: збільшення кількості днів панщини, введення уроків, збільшення плати за треби.

Незадоволення селянства своїм становищем було обумовлено сильним визиском духовенства. Незадовольняючись церковною десятиною, останні намагалися всіляко утискати селянство, як-то відбирати кращі землі чи взагалі забирати наділи; змушували працювати у понаднормовий час; збільшували кількість грошових поборів, які набирають ваги в умовах формування в економіці Правобережжя нових товарно-грошових відносин.

Щодо дрібного промислового виробництва, то слід наголосити, що церква мала в своєму розпорядженні заводи, фабрики, винокурні та млини, з яких отримувала чималий прибуток. Цим самим духовенство брало активну участь у промисловому житті регіону і відіграло важливу роль в економічному становищі губернії.

Таким чином, у релігійному житті Волині першої половини XIX століття можна виділити наступні етапи:

1. Процвітання греко-католицької церкви на землях Волині. Ера лібералізму. (1659-1810рр.).
2. Добровільно-примусова зміна статусу православної та греко-уніатської церков (1810-1830рр.).
3. Період гоніння уніатів, пов'язаний з польським повстанням 1830-1831рр. Примусове навернення уніатів в лоно православної церкви (1831-1833рр.).
4. Ліберальний період розвитку релігійної ситуації. Деяка стабілізація (1833- 1839рр.).
5. Об'єднання православної та греко-католицької церков. Ліквідація останньої. Повсемісне утвердження православ'я (1839-1861рр.).

- К., 1994.
4. Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII- перша половина XIX ст.). – К., 1991.
 5. Крижанівський О.П., Пляхій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Книга 3. Кінець XVIII – середина XIX ст. – К., 1994.
 6. Опыт исследований об имуществе и доходах монастырей. – СПб., 1876.
 7. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 457, 1846р. – Спр. 359.
 8. Русское православие: веки истории. – М., 1989.
 9. ЦДАК в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 789а. – Спр. 81.
 10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. 58. – стр. 178.
 11. Складено автором за матеріалами ДАЖО. – Ф.363. – Оп. 1. – Спр.2277.
 12. Щербина В.П. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30 – начало 60-х гг. XIX века); Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1992.
 13. ЦДАК. – Ф. 127. – Оп. 805. – Спр. 211.
 14. Селянський рух на Україні. 1826-1849рр.: Зб. Док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – 504 с.
 15. ЦНБ АН у м. Києві ім. В.Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. 6. – Спр. 1010.
 16. Курносоев Ю.А. Положение крестьянства Правобережной Украины и его классовая борьба в 40-50-х гг. XIX века.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1960.
 17. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 10412.
 18. ДАЖО. – Ф.1. – Оп. 13. – Спр. 830.
 19. ЦДАК. – Ф. 12. – Оп. 413. – Спр. 30.
 20. ДАЖО. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.23.
 21. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 150.- Спр. 1118.
 22. ДАЖО. – Ф.1. – Оп.4. – Спр. 252.
 23. Державний архів Вінницької області – Ф. 263. – Оп. 1. Спр. 1624.
 24. Бовва Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 -1863). – К., 1996.
 25. ДАЖО. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.20.

С.О. Голдіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ СТАРООБРЯДЦІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Одним із проблематичних питань в історії старообрядництва є його статистичні характеристики. Про чисельність цієї етноконфесійної групи у XIX – на поч. XX ст. існує багато даних, які неможливо перевірити.

Метою нашої розвідки є аналіз відомостей про чисельність старовірів Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Для реалізації поставленої мети автор ставить перед собою такі завдання: 1) охарактеризувати джерела статистичної інформації, вказати на особливості збирання кількісних даних стосовно зазначеної етноконфесійної групи; 2) порівняти показники різних установ, відповідальних за підрахунок старовірів; 3) на основі наявних даних спробувати з'ясувати їх приблизну чисельність. Об'єктом дослідження є проблема визначення чисельності старообрядців у другій половині XIX – на початку XX ст., а предметом – з'ясування їхньої кількості у Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях.

1. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872.; Толстой Д.А. Римский католицизм в России: исторические исследования: В 2-х т. – СПб., 1876; Караевич П.И. Очерк истории православной церкви на Волини. – СПб., 1855.; Патков А.А. Упадок православною прихода (XVIII-XIX вв.): Ист. справка. – М., 1899.; Теодорович Н.Н. Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Т. IV. – Почаев, 1899.
2. Жилко С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917рр.). – Житомир: 1996.; Бубеницьков В.В., Бралоюк П.М. Греко-католицька церква в етнічній історії українського та білоруського народів. – Монографія. – Львів, 2004.
3. Милотин В.А. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М., 1861; Зинченко А.Л. Секуляризація церковного землеволодіння на Правобережній Україні (кінець XVIII – 40-е годы XIX века.). – М., 1983.; Зинченко А.Л. Католицькі й уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Український історичний журнал – 1984. – №1.; Зинченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – №1.; Зинченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. –

Джерельну основу дослідження складають офіційні документи, а саме відомості начальників губерній, чиновників Міністерства внутрішніх справ, губернських статистичних комітетів, духовного відомства та місіонерів. Ще на початку ХХ ст. дослідник старообрядництва О.С. Пругавін зазначав, що "...наша статистика розколу й сектанства, говорячи без перебільшень, завжди була у найжалюгіднішому стані... Дані поліції... свідчили про одне, а дані духовного відомства – про інше, дані статистичного комітету – про третє" [1, 8-9]. За свідченнями М.В. Варадинова, у 20-40 роках ХІХ ст. не існувало жодних гарантій достовірності даних щодо чисельності старообрядництва: "...ці дані, загалом і зокрема по губерніях, не мають сприйматися за математичні числа, не варто сприймати як відомості про більшість чи меншість населення розкольників" [2, 187].

При написанні статті використовувались дані першого загальноросійського перепису населення 1897 року. Ступінь їхньої достовірності оцінюється як порівняно високий. Вперше були отримані точні дані по кількості населення Російської імперії. Втім, і матеріали перепису не позбавлені помилок. Нечітке формулювання кількох питань, навмисне і ненавмисне викривлення відомостей респондентами, помилки під час підрахунку та зведення матеріалів призвели до неточності деяких даних, зокрема, про віросповідання. До збору статистичної інформації залучалися співробітники адміністративно-поліцейського апарату та духовного відомства, які часто не мали належної підготовки. В результаті цього дані, наявні у статистичній документації, часто є неточними, неповними. Відомості Полтавщини (1862-1864 рр.) були подані членом-секретарем Полтавського губернського статистичного комітету П. Бодянським. За його даними, в губернії нараховувалося 2781 єдиновірець та 473 старообрядці [3, 14-25]. Джерела фіксують існування трьох єдиновірських церков: Покровської й Різдво-Богородицької у Кременчуці та Хрестоздвиженської у Крюкові. Обидві церкви Кременчука були дерев'яними, 1867 р. поруч з Різдво-Богородицькою звели теплий кам'яний храм Георгія Переможця, а 1889 року до Покровської церкви прибудували теплий кам'яний Різдво-Богородицький храм [4, 43-44]. За даними першого загальноросійського перепису населення, 1897 р. на Полтавщині мешкало 2407 старовірів [5, 98-99]. У 1899 році духовне відомство нараховувало тут 1548 чол. [6, 220]. Стосовно цієї губернії необхідно відзначити досить невелику різницю чисел офіційної статистики протягом ХІХ ст. Так, у 1818-1820 рр. у ній проживало 3972 старообрядці [7, 7-77зв.], 1846 р. – 3783 [2, 448], а 1865 р. – 3254 [3, 14-25].

Відомості по Харківській губернії знаходяться у Державному архіві Харківської області, а саме щорічних "Ведомостях о положении раскольников в Харьковской губернии" за 50-60-ті роки ХІХ ст. Однак інформація, яка міститься в них, вкрай суперечлива. Наприклад, відомість, складена у 1853 р., свідчить, що на Харківщині проживало 2688 старообрядців. З них 780 єдиновірців, 404 поповці, 1504 безпоповці [8, 34]. У цій же архівній справі містяться й зовсім інші дані, також датовані 1853 роком, за якими єдиновірців нараховувалося 1100 чол., тобто набагато більше, ніж показано в першій відомості [8, 45]. Найближчим до істини, на нашу думку, був третій варіант, поданий

того ж таки року, за яким загальна кількість послідовників старої віри – 2652 особи: 1239 поповців та 1413 безпоповців [9, 56]. На 1857 рік у губернії згідно "Ведомости о родившихся и умерших раскольниках из сословия государственных крестьян Харьковской губернии", мешкало 2312 старообрядців: 932 поповці та 1380 безпоповців [10, 37-40]. За "Ведомостью о положении раскольников Харьковской губернии за 1857 год" їх показано 2738 осіб: 1338 єдиновірців, 1399 безпоповців і 1 біглопоповець [11, 13-38]. У цьому випадку дані другої відомості видаються нам достовірнішими, оскільки до першої не були включені старовіри, що належали до купецького та міщанського станів. Офіційні джерела фіксують існування всього чотирьох каплиць без престолів: на хуторі Гусинському Вовчанського повіту, у слободах Покровській Куп'янського, Боровій Змієвського, Большечернігівці та Богданівці Старобільського повітів. Забезпеченість культовими спорудами явно недостатня, але з огляду на те, що більшість старовірів цієї губернії належали до безпоповської течії, можна припустити, що вони таємно збиралися для богослужіння в оселі когось зі своїх єдиновірців [10, 39-40; 11, 38-43]. Існувала також Троїцька єдиновірська церква у місті Харкові.

Відомості першого перепису населення (1897 р.), а також Св. Синоду (1899 р.) зафіксували значно більшу кількість старовірів: відповідно 7034 та 6300 чол., що можна пояснити значним заниженням показників їхньої наявності в губернії у попередні десятиліття [12, 100-101]. І вже зовсім не узгоджуються наведені числа зі свідченням єпископа Філарета про майже повне знищення старообрядництва Харківщини ще за півстоліття до перепису [13].

По Чернігівській губернії маємо дані різних джерел за 60-90-ті роки ХІХ та початок ХХ ст., які також різняться між собою на десятки тисяч осіб. Отже, у 60-х роках згідно з "Историческим очерком единоверия", там нараховувалося 4600 старообрядців та 5912 єдиновірців, існувало понад 20 єдиновірських храмів та 4 монастирі [14, 70-204]. У звіті Чернігівського губернатора за 1879 р. наводилася цифра 56976 послідовників старої віри. При цьому зазначалося, що у зв'язку з ізольованістю та суворим дотриманням своїх звичаїв чисельність старовірів у порівнянні з попередніми роками мало змінювалася, спостерігалася незначна кількість навернень до православ'я та єдиновірства [15, 25зв.]. Перепис населення 1897 р. зафіксував проживання тут 43615 старообрядців [16, 110-111]. Згідно з відомостями Св. Синоду за 1899 та 1902 рр., на Чернігівщині їх було відповідно 80000 і 72433 особи [6, 219; 17, 161]. Зважаючи на зазвичай невисоку результативність місіонерської роботи [18], важко повірити у те, що за три роки в одній губернії до православ'я приєдналося близько 7,5 тисячі осіб. Отже, маємо ще один приклад неточності у статистичних даних, навіть по одному відомству. Цікавим видається факт, що з усіх наведених даних саме за загальноросійським переписом послідовників старої віри показано найменше. Число, назване у цьому джерелі, майже в половину менше від зазначеної в документах духовного відомства двома роками пізніше! Така величезна відмінність наводить на думку про підсилення у зв'язку з переписом населення в середовищі старовірів есхатологічних настроїв та їх масове ухилення від нього як від чергової антихристової пастки [19, 629-630].

Ще одним джерелом статистики про чисельність старообрядців є місіонерські розвідки. Ставлення до послідовників старої віри з боку православних місіонерів було традиційно ворожим. Упередження щодо старообрядництва свідчить на користь того, що відомості місіонерів були наближені до реальності, які повинні знати про справжню чисельність своїх опонентів. Згідно з відомостями історико-статистичного огляду старообрядництва Чернігівської єпархії, складеного колишнім діловодом ради Братства Св. Михайла Чернігівського Д. Скворцовим на основі даних благочинних єпархії за 1900 рік, їх мешкало близько 62385 осіб. З них 29593 попівців, 21850 біглопопівців, 10942 безпопівців [20, 352-365]. Майже у кожному старообрядницькому посаді чи слободі існувало по кілька молитовних будинків послідовників усіх наявних тут течій. Джерело також фіксує функціонування на Чернігівщині чотирьох скитів.

Таким чином, статистичні дані щодо старовірів не завжди точні. Жоден з укладачів звітів не міг відповідати за їхню достовірність. Навіть офіційна статистика, що виходила зі Святого Синоду, канцелярії начальників губерній, поліцейського управління, страждала неточністю, тому достовірні дані по статистиці розколу фактично відсутні. Існування цієї конфесійної групи було болючим для держави явищем і визнавалося тимчасовим. Старообрядництво, будучи гнаним та переслідуваним, мало невпинно скорочуватись. Ось чому відомості, які подавалися з місць на вимогу різних вищих інстанцій, перекручувалися таким чином, щоб показати скорочення числа старовірів у певній місцевості і створити сприятливішу картину розвитку боротьби з розколом. При цьому не слід забувати, що й самі старообрядці через репресивну політику влади та в силу особливостей свого віровчення дуже часто приховували свою конфесійну належність. З усього вищесказаного можна зробити висновок, що наявні дані стосовно чисельності виучуваної нами етноконфесійної групи приблизно встановити їхню чисельність.

1. Пругавин А.С. Старообрядчество во второй половине XIX в. Очерки из новейшей истории раскола. — М., 1904.
2. Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел. Кн.8 дополнительная. История распоряжений по расколу. — СПб., 1863.
3. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. — Полтава, 1865.
4. Иваненко Д.А. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. — Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1900.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД под. ред. Н.А.Троїницького. Т.XXXIII. Полтавская губерния. — СПб., 1904. -351с.
6. Число сектантов в России // Полтавские епархиальные ведомости. -1899. — №6.
7. Державний архів Полтавської області. — Ф.83. — Оп.3. — Спр.32.
8. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф.3. — Оп.175. — Спр.260.
9. ДАХО. — Ф.3. — Оп.174. — Спр.227.
10. ДАХО. — Ф.3. — Оп.193. — Спр.148.
11. ДАХО. — Ф.3. — Оп.189. — Спр.166.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД под. ред. Н.А.Троїницького. Т.XLVI. Харьковская губерния. — Харьков: Центральный статистический комитет

- МВД, 1903.
13. Див. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение 1-5. — Харьков, 1852.
14. Исторический очерк единоверия. -СПб: В печати В. Головина, 1867.
15. Центральный державный историчний архів України у м. Києві. — Ф.442.- Оп.533.- Спр.242.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД под. ред. Н.А.Троїницького. Т.XLVIII. Черниговская губерния. — Б.м., 1905.
17. Сектантство и раскол по последнему Всеподданнейшему отчету обер-прокурора Св. Синода //Миссионерское обозрение. — 1903. — №2.
18. Детальніше про місіонерську роботу РПЦ див.: О расколе, сектантстве и миссии по данным статистики //Миссионерское обозрение.-1902. — №4.; Отчет о состоянии и деятельности Братства святого Михаила, князя Черниговского, за восемнадцатый год существования (1 января 1906 г. — 1 января 1907 г.) //Черниговские епархиальные известия.-1907.-№13.; Отчет о состоянии и деятельности Братства святого Михаила, князя Черниговского, за двенадцатый год существования (20 сентября 1899 г. — 20 сентября 1900 г.) //Черниговские епархиальные известия.-1901.-№8.; Собеседование со старообрядцами в посаде Добрянке //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1896. — №6.
19. Раскольники и перепись //Полтавские епархиальные ведомости. -1897. — №16.
20. Скворцов Д. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии (Составлено на основе сведений, собранных в 1900 году) //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1901. — №10.

Г.М. Голиш

ВІД ПІСОЧЕНА ДО "МАЯКА": НАЧЕРК СОЦІОІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА С. ПІЩАНОГО ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ НА ЧЕРКАЩИНІ

Сучасний етап вітчизняної історіографії позначений збільшенням частки досліджень з регіональної історії. У цьому зв'язку неабиякий ґносеологічний потенціал має вивчення історії сільських населених пунктів. Особливої актуальності набуває дослідження минувшини сіл, які зайняли вагоме місце в українській історії. До таких, безперечно, належить село Піщане, яке має літописне минуле і відоме своїми славними трудовими традиціями всеукраїнського значення.

У історико-краєзнавчій літературі вже започатковано вивчення означеної проблеми. Зокрема, минулому Піщаного присвячено стилій нарис у фундаментальній праці з історії міст і сіл Черкащини [1, 281-289], проте попри фактографічну цінність поданого там матеріалу його інтерпретація страждає утилітарністю та ідеологічною заангажованістю. До окремих питань історії та сьогодення цього села звертався й відомий український краєзнавець М.Ф. Пономаренко [2, 3]. Проте донині відсутнє комплексне історико-краєзнавче дослідження с. Піщане на диверсифікованій джерельній базі з врахуванням сучасних історіософських підходів та акцентацією на